

ISSN:2588-7033

The Army of Zangid Atabegs and Its Historical Evolutions

Mahdi Mohamadi ^{a*}

^a Department of Islamic History, Faculty of Islamic Studies, Ahl al-Bayt International University, Tehran, Iran

KEYWORDS

Zangid Atabegs,
Seljuks,
Turkomans,
Crusaders,
The Levant

Received: 05 June 2022;
Accepted: 07 November 2022

Article type: Research Paper
DOR: 20.1001.1.25887033.1401.6.1.5.7

ABSTRACT

The Zangid Atabegs fought with the governments of the Levant, both Crusaders and Muslims, during their whole reign which is why the military force was a significant part of their rule. The origin of the Zangid dynasty was the court of the Seljuks. Before the Zangids, the Seljuks were present in the Levant. Therefore, the army of Zangid Atabegs has similarities with the Seljuk army. However, the Zangid dynasty made some changes in the old Seljuk army based on the geographical conditions of the Levant and the island, other forces present in the region, and encounters with enemies like the Byzantines and the Crusaders. This paper seeks to explain how the Zangid Atabegs' army looked like, and the changes it went through until the year 569 A.H. The findings of this research show that the Zangid Atabegs held the majority of Seljuk military positions, but the main difference was their military forces. The Turkomans formed the core force of the army, and Turkish slaves, Bedouin Arabs, Kurdish warriors, Ahdath and Khorasani infantry completed them. The army's financial resources came from *Iqta'*, cash, and booty. As the crusaders became the main enemy of the Zangid Atabegs, there were changes in both the warfare and the forces they used, mainly to repel the attacks of heavy-armed crusaders.

* Corresponding author.

E-mail address: m.mohamadi.abu@gmail.com

2022 Published by Arak University Press. All rights reserved.

سپاه اتابکان زنگی و تحولات تاریخی آن

مهدی محمدی* الف

الف استادیار، گروه تاریخ اسلام، دانشکده مطالعات اسلامی، دانشگاه بین المللی اهل بیت، تهران، ایران

واژگان کلیدی	چکیده
اتابکان زنگی، سلجوقیان، ترکمانان، صلیبیان، شام تاریخ دریافت: ۱۴۰۱/۰۳/۱۵ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۱/۰۸/۱۶ مقاله علمی پژوهشی	اتابکان زنگی در تمام حکومت خود با حکومت‌های شام اعم از صلیبی و مسلمان جنگیدند از این‌رو نیروی نظامی بخش مهمی از حکومت آنها بود. خاستگاه مؤسسان سلسله زنگیان دربار سلجوقیان بود. پیش از آنها نیز سلاجقه در شام حضور داشتند از این‌رو سپاه اتابکان زنگی، با سپاه سلجوقیان شباهت‌هایی دارد. باین‌حال، زنگیان بر اساس شرایطی چون جغرافیای شام و جزیره، نیروهای موجود در منطقه و مواجهه با دشمنان متفاوت مانند بیزانس و صلیب یان، تغییراتی در سپاه سلجوقی ایجاد کردند. این مقاله به دنبال پاسخ به این سوال است که سپاه اتابکان زنگی چگونه بود و چه تحولاتی را تا سال ۵۶۹ ه. ق گذراند؟ بر اساس یافته‌های پژوهش، اتابکان زنگی اغلب مناصب نظامی سلجوقیان را در مراتب سپاهی خود را داشتند؛ اما تفاوت اصلی در نیروهای نظامی آنها بود. ترکمانان نیروی اصلی سپاه را تشکیل می‌دادند و این نیروی اصلی به وسیله بردگان ترک، اعراب بدوی، جنگجویان کرد، پیاده‌نظام احداث و خراسانی تکمیل می‌شد. منابع مالی تأمین سپاه غالباً به صورت اقطاع، پول نقد و سهم از غنائم بود. با تبدیل شدن، صلیبیان به دشمن اصلی اتابکان زنگی، هم در ابزار جنگ و هم در نیروهای مورد استفاده آن‌ها تغییراتی به وجود آمد که عمدتاً برای دفع نیروهای سنگین اسلحه صلیبی بود.

مقدمه

پیش از تأسیس سلسله اتابکان زنگی در سال ۵۲۱ ه. ق. ۱۱۲۷ م. به دست عمادالدین زنگی در حلب، سرزمین شام تحت تسلط سلجوقیان بود. نیروهای «متجنده» ترکمان پیش از فتوحات سلجوقیان، خود را به شامات رسانیده و به سرعت نیروی نظامی اعراب بدوی را مقهور خود کرده بودند (مقریزی، بی تا: ۲/۲۳۰ و ابن عدیم، ۱۹۹۶: ۱/۲۷۰). دولتهای عرب شام نیز فوراً ترکمانان را در سپاه خود وارد کردند و این امر زوال ملک عرب را شامات تسریع کرد^۱ (ابن عدیم، ۱۹۹۶: ۱/۲۹۰). با تسلط کامل سلجوقیان بر شام در سال ۴۸۱ ه. ق. ۱۰۸۹ م. این منطقه مستقیماً زیر نفوذ نظامی و دیوان‌سالاری سلجوقیان قرار گرفت؛ و هرچند شرایط جغرافیایی و جمعیت عمده‌ی عرب، ایجاب می‌کرد که اعراب جایگاه مهم‌تری در سپاه سلجوقیان شام نسبت به سلجوقیان بزرگ داشته باشند، مؤثرترین نیروی شام، نظامیان سلجوقی یعنی ترکمانان و غلامان ترک بودند. درگیری‌های متعدد حکام سلجوقی در شام^۲ این منطقه را بیش از دوره‌ی سلطه اعراب حمدانی عرصه‌ی نظامی‌گری حکومت‌ها کرد و با ورود نیروهای صلیبی در سال ۴۸۹ ه. ق. ۱۰۹۶ م.، نیروهای نظامی اهمیت بیشتری یافتند. بر اساس داده‌های تاریخی بدویان عرب در برابر نظامیان صلیبی نیروهای ناکارآمدی بودند.

۱ فیکون ذلك مسیباً لزوال ملك العرب (ابن عدیم، بی تا: ۹/۴۰۷۹)

۲ ر. ک: (محمدی قناتغستانی، ۱۳۹۳: ۷۳-۹۴).

گزارش‌های متعدد تاریخی از شکست قبایل غرب به‌وسیله‌ی صلیبیان این نکته را به‌خوبی تأیید می‌کند.^۳ حال آنکه پیروزی‌های بزرگ مسلمانان بر صلیبیان پیش از تأسیس سلسله اتابکان زنگی، مشخصاً به‌وسیله‌ی نیروهای ترک رخ داده‌است (ابن عدیم، ۱۹۹۶: ۳۹۰/۱). از این‌رو، پیش از تأسیس حکومت اتابکان زنگی، نیروی غالب مسلمانان شام، ترکان و ترکمانان بودند. اتابکان زنگی، ائتلافی از نیروهای ترک در منطقه شام و جزیره بود (بارکر، بی‌تا: ۴۹)؛ از این‌رو سپاه اتابکان زنگی ادامه‌ی سپاه سلجوقیان در شام محسوب می‌شد. با این حال، اولین امیر جنگجوی زنگی، عمادالدین، بیشتر تلاش‌های خود را صرف انقراض دولت‌های محلی در شام کرد (خاکرند و محمدی قناتغستانی، ۱۳۹۵: ۲۰۳-۲۰۷) و تقریباً از نیمه‌ی حکومت خود به مقابله‌ی گسترده با صلیبیان پرداخت. در مواجهه‌ی عمادالدین با مسلمانان همان ساختار نظامی سلجوقی به میزان کافی مفید بود که امیر زنگی بتواند چند دولت محلی را منقرض کرده و جزیره و شمال شام را پس از مدت‌ها متحد کند. اما از زمان حکم‌فرمایی فرزندان او یعنی سیف‌الدین غازی و نورالدین محمود، دشمن اصلی زنگیان صلیبیان به شمار می‌رفتند. از این‌رو، تغییراتی در سپاه زنگیان به‌وجود آمد. سواره‌نظام سنگین اسلحه‌ی شوالیه‌های صلیبی، آفتی مهم برای نیروهای مسلمانان بود. به همین سبب متناسب با شیوه‌ی نظامی شوالیه‌های صلیبی تغییراتی در تسلیحات و نیروهای نظامی زنگیان به‌وجود آمد. این پژوهش در گام نخست به دنبال ارائه‌ی توصیفی از ساختار نظامی زنگیان و تسلیحات آن‌ها است و در گام بعد به دنبال بررسی تحولات سپاه زنگیان از زمان تأسیس این سلسله تا مرگ نورالدین محمود زنگی است. نظر به مسئله این پژوهش، رویکرد این مقاله توصیفی بوده و نویسنده کوشیده‌است از میان گزارش‌ها و ردهای تاریخی^۴ (Historical Trace) موجود، توصیفی از سپاه زنگیان ارائه دهد. باید بیان داشت که گزارش‌های تاریخی، کمتر به جزئیات سپاه اتابکان زنگی پرداخته‌اند. اما به سبب اهمیت نیروی نظامی در این برهه از تاریخ شام، می‌توان ردهای متعددی در خلال گزارش‌های تاریخی یافت. البته باید مدنظر داشت که برخی از این ردها، در گزارش‌های غیر زمانمند وجود داشته و پژوهش‌گر بر اساس قرائن و زمان کیفی تلاش کرده‌است تا زمان کمی این ردها را استخراج کند تا بتواند تحولات سپاه زنگیان را بررسی نماید.^۵ مهم‌ترین منابع این پژوهش تاریخ‌های محلی مانند «بغیة الطلب فی تاریخ حلب»، «زبدہ الحلب من تاریخ حلب» و «تاریخ دمشق ابن‌قلانسی» هستند که نکات متعددی را در زمینه‌ی مسئله این پژوهش در اختیار پژوهشگر قرار می‌دهند. هم‌زمانی این منابع با رویداد مورد بررسی و غیر عامدانه روایت کردن رویدادها، امکان اطمینان به داده‌های تاریخی این منابع را بیشتر می‌کند. پس از آن کتاب‌های تاریخ سلسله‌ای مانند «التاریخ الباهر فی الدوله الاتابکیه بالموصل» و «مفرج الکروب فی أخبار بنی ایوب (تاریخ ایوبیان ترجمه پرویز اتابکی)» اطلاعات منحصر به فردی را در اختیار قرار داده که تواریخ عمومی مانند «الکامل فی التاریخ»، «النجوم الزاهره» و «السلوک لمعرفه الدول الملوک»، تکمیل‌کننده‌ی داده‌های آن‌ها هستند. همچنین در کتاب‌هایی مانند «الکواکب الدریه فی سیره النوریه» که به ستایش زنگیان پرداخته‌شده، مطالبی در مورد سپاه اتابکان زنگی ارائه شده‌است که در سایر منابع آگاهی از آنها وجود ندارد. از آنجایی که پژوهش درباره جنگ‌های صلیبی در ایران ابعاد گسترده و عمق زیادی ندارد، نمی‌توان توقع داشت که در موضوع جزئی سپاه اتابکان زنگی مقاله یا اثری به زبان فارسی یافت. از این‌رو بیشتر پژوهش‌های موجود در این باره به زبان عربی و انگلیسی‌اند. نویسندگان مشهور جنگ‌های صلیبی مانند شبارو (۱۹۹۴)، فتاح عاشور (بی‌تا) و عوض (۲۰۰۰) ضمن پژوهش‌های خود به مسائل نظامی اشاره کرده‌اند. کارهای مستقلی چون محمود احمد (۲۰۲۲) و عیساوه (۲۰۱۷) مسائلی

۳. ر.ک: (ابن عدیم، ۱۹۹۶: ۳۶۳/۱).

۴. واژه «رد» معادل Trace توسط احمد پاکتچی در کتاب «روش شناسی تاریخی» قرار داده شده است.

۵. برای اطلاع بیشتر از تفاوت رد تاریخی با گزارش تاریخی ر.ک: (پاکتچی، ۱۳۹۱: ۳۶-۳۹)

چون تاکتیک‌های نظامی و مغربیان در جنگ‌های صلیبی را بررسی کرده‌اند. در میان تحقیقات غربی مقاله‌ی هدیمان (۲۰۰۱) از جهت بررسی اقتصاد نظامی اطلاعات دقیق و تحلیل‌های شایسته‌ای دارد؛ اما این نویسنده نیز دغدغه تاریخ نظامی نداشته است. ایالون (۱۹۹۶) نیز ذیل بررسی جایگاه نظامیان برده اطلاعاتی در مورد بردگان در سپاه زنگیان و ارتباط آن با سلجوقیان را در اختیار می‌گذارد. برای پرداختن به موضوع این پژوهش نویسنده ابتدا به مطالبی چون معرفی سلسله اتابکان زنگی، ارتباط با سلجوقیان، روند به قدرت رسیدن و توسعه قلمرو آنها در جزیره، شام و مصر می‌پردازد تا زمینه‌های تاریخی و تحولات سپاه اتابکان زنگی طرح گردد. سپس مراتب نظامی در سپاه اتابکان زنگی به‌عنوان شبیه‌ترین قسمت سپاه اتابکان زنگی به سپاه سلجوقی بررسی می‌شود. در این قسمت سعی شده است تا مراتب نظامی از مراتب کلان تا خرد به ترتیب توضیح داده شود. شیوه پرداخت مستمری سپاه به‌عنوان حد اشتراک و در عین حال تفاوت سپاه اتابکان زنگی با خواستگاه سلجوقی آن‌ها است که نویسنده پس از مراتب به آن پرداخته است. شیوه پرداختی یکی از متغیرهای سپاه زنگیان بود که متأثر از ویژگی جغرافیایی شام بود. مطلب بعد شمار سپاهیان است که مستقیماً از شرایط سیاسی و جغرافیایی اتابکان زنگی تأثیر پذیرفته است؛ و در نهایت، به ترکیب نژادی نیروهای نظامی سپاه اتابکان زنگی به عنوان استمرار و تغییر تاریخی پرداخته شده است.

چگونگی شکل‌گیری اتابکان زنگی

حکومت اتابکان زنگی پس از سلسله‌ای از آشوب‌ها در شام تأسیس شد. این آشفتگی بیشتر محصول رقابت‌های جانشینی ملک‌شاه بود (مجهول، ۱۳۷۷: ۵۹ و ۵۸). امرای شام، مانند اتابک آق‌سنقر (۴۷۹ تا ۴۸۷ ه. ق. / ۱۰۸۷ تا ۱۰۹۴ م.) حاکم موصل در درگیری با تتش^۱ شکست خورده و به شدت تنبیه شدند (ابن‌واصل، ۱۳۸۳: ۵۶/۱). جانشینان تتش، در رقابت‌های طولانی و زیاد با یکدیگر و رویارویی با صلیبیان روز به روز تضعیف شدند. تا اینکه عمادالدین بن قسیم‌الدوله آق‌سنقر، معروف به زنگی (ابی-شامه، ۱۹۹۱: ۱۸۳/۱) که از غلامان ترک سلجوقی بود، در موصل با دریافت سمت اتابکی از طرف سلطان محمود سلجوقی (۵۱۱ تا ۵۲۵ ه. ق. / ۱۱۱۸ تا ۱۱۳۱ م.) حکومتی تشکیل داد که پس از سه دهه توانست تمامی منطقه‌ی شام و جزیره را تحت تابعیت خود درآورد؛ و در زمان جانشین وی نورالدین محمود زنگی (۵۴۱ تا ۵۶۹ ه. ق. / ۱۱۴۷ تا ۱۱۷۴ م.) توانست مرزهای خود را از لیبی تا آناتولی گسترش دهد.

اتابکان زنگی در حکومت خود به میزان بسیار زیادی از الگوی سلجوقی تبعیت می‌کردند؛ زیرا از یک سو، خادمان امپراطوری سلجوقی بودند و از سوی دیگر، عناصری که در حکومت آن‌ها به کار گرفته شد، همان عناصر دوره‌ی سلجوقی بود. حتی مقام اتابکی یکی از سمت‌های درباری در دوره سلجوقی بود که در اواخر دوره سلجوقی به فرماندهان نظامی داده می‌شد و همین باعث شد حکومت زنگیان با طرحی سلجوقی به‌صورت الگویی برای دولت ایوبیان مصر درآید (قلقشندی، بی‌تا: ۳۹/۴)؛ و بعد از ایوبیان این الگوی اداری و نظامی به ممالیک برسد (محسن حسین، ۲۰۰۳: ۳۸ و ۴۱؛ عبادی، بی‌تا: ۳۶ و Ayalon, 1996: 30). عمادالدین زنگی کسی بود که نظام حکومتی سلجوقی را به شام و مصر انتقال داد؛ نظامی که تا زمان ایوبیان و بعد از آن ممالیک ادامه یافت (اصفهانی، ۲۰۰۴: ۵).

حکومت سلجوقی مبتنی بر دو پایه‌ی دیوان‌سالاری و نیروی نظامی بود (عبادی، بی‌تا: ۳۶ و کلوزنر، ۱۳۸۱: ۲۴). نظامیان به دلیل

^۱ تتش بن آلپ ارسلان که توسط ملک‌شاه به حکومت دمشق منصوب شد.

سلطه و حفظ قدرت سلجوقیان بر سایر قشرها اهمیت بیشتری داشتند؛ و از این رو، این نیرو اهمیت بیشتری نسبت به دیوان‌سالاری پیدا کرد (بویل و دیگران، ۱۳۸۷: ۲۲۳). هرچند نباید توان نیروی دیوان‌سالاری را در حفظ ارتباط و کنترل مناطق در ارتباط با مرکز از یاد برد.

حکومت اتابکان زنگی نیز اساساً یک حکومت نظامی بود. چراکه در اصل این حکومت ابتدا توسط غلامان نظامی ترک بنا شده بود (باسورث، ۱۳۸۱: ۳۷۰) و همچنین مشروعیت این حکومت بعد از اتابکی سلجوقیان، از جهاد با صلیبیان بود؛ و از این رو، نیروی نظامی برای آن‌ها اهمیت به‌سزایی پیدا می‌کرد. از طرفی دیگر، همسایگی با حکومت‌های محلی مدعی قدرت در شام، آناتولی و عراق نیز همواره ضرورت تقویت نیروی نظامی را برای آن‌ها ایجاب می‌کرد.

عمادالدین زنگی توجه زیادی به سپاه داشت و برای نظارت بر امور سپاه و نظم دادن به آن، به توزیع مناصب و رتبه‌ها پرداخت و برای نظم دادن به حقوق لشکریان، دیوان‌الجیش را تنظیم کرد (ابن‌اثیر، بی‌تا: ۸۳). او این کار را به‌گونه‌ای انجام داد که دیوان‌الجیش وی با دیوان سلجوقیان مقایسه شد (همان). پس از وی پسرش سیف‌الدین غازی به علت اینکه در دربار سلطان سلجوقی تربیت یافته بود همان سیستم اداری را ادامه داد. تربیت نظامی اتابکان زنگی نیز برگرفته از شیوهی سلاجقه بود و نمونه‌ای از آن بازی چوگان بود؛ چنانکه عمادالدین نیز به علت اینکه مخدومش، سلطان محمود سلجوقی به چوگان علاقه زیادی داشت این بازی را آموخت (صلابی، ۲۰۰۷: ۲۸۶) و سپاه نورالدین به تمرین هرروزه‌ی آن مجبور بود (ابن‌اثیر، بی‌تا: ۱۶۸) به‌گونه‌ای که این امر مورد اعتراض علمای حلب واقع شد (ابن‌قاضی شهبه، ۱۹۷۱: ۲۹).

مراتب نظامی در سپاه اتابکان زنگی

مراتب سپاه زنگی نیز کمابیش همان سلسله مراتب سپاه سلجوقی بود؛ با این تفاوت که به علت کوچک بودن سپاه زنگیان در مقایسه با سلجوقیان برخی از درجات حذف شد. مهمترین مراتب نظامی اتابکان زنگی از این قرار بود:

امیر حاجب: مقام حاجب از طریق غزنویان به سلجوقیان رسید (بیهقی، ۱۳۷۴: ۹۷۸/۳) و حاجب بزرگترین مرتبه نظامی در عهد سلجوقی بود وی دستورات را از سلطان دریافت می‌کرد و به وزیر انتقال می‌داد و به این ترتیب صاحب امر و نهی بود (بنداری، ۱۳۵۶: ۱۳۴). این امر باعث می‌شد که قدرت نظامیان در حکومت بیشتر شود و منشاء سوءاستفاده گردد (کلوزنر، ۱۳۸۱: ۲۹ و ۳۰) عمادالدین زنگی امیر حاجب را بر دیوان جیش گمارد و از وظایف او این بود که به امور سربازان و امراء در سه نوبت به صورت شخصی، با همراهی سلطان و یک‌بار نیز به‌وسیله‌ی نایب رسیدگی کند؛ و از طرفی باید از سپاه سان می‌دید و مناصب را میان افراد تقسیم می‌کرد (قلقشندی، بی‌تا: ۲۰/۴). از دیگر وظایف وی رسیدگی به اختلافات امرا در امور اقطاع و مانند آن بود (مقریزی، ۱۴۱۸: ۲۷۷/۲).

امیر حاجب یکی از بزرگترین مقام‌های حکومتی اتابکان زنگی شمرده می‌شد و از این رو عمادالدین زنگی، منصب امیر حاجبی را به صلاح‌الدین یاغیسیانی داد؛ کسی که موجب به قدرت رسیدن عمادالدین شده بود (ابن‌اثیر، بی‌تا: ۳۵). بدین ترتیب او در تمام دوران حکومت عمادالدین منصب امیرحاجبی را در اختیار داشت؛ و به‌دلیل شأن بالا، لشکر بزرگ و جنگ‌های زیادی که با صلیبیان کرده بود، نورالدین محمود نیز مقام او را بزرگ داشت و در مقامش ابقاء نمود (ابن‌قلانسی، ۱۹۸۳: ۴۷۴).

سپهسالار (اسفهلار): این منصب که در سیاست‌نامه با نام «سوباشی» نیز آمده است (نظام‌الملک، ۱۳۷۸: ۳۵۲)، فرماندهی فرماندهان یا فرمانده کل بوده که تمامی امور سپاه به وی مربوط می‌شده است. سپهسالار فرماندهی سپاه را در غیاب حاجب بر عهده داشته و از آن سان می‌دیده است؛ اما در صورت حضور حاجب، حلقه اتصالی میان فرماندهان دیگر و حاجب بوده

است (صلابی، ۲۰۰۷: ۲۳۴). از آنجا که سپهسالار فرمانده لشکر اعزامی بوده است، می‌توانست همزمان چند سپهسالار در یک حکومت وجود داشته باشد (ابن قلانسی، ۱۹۸۳: ۵۰۳ و ۵۰۸). از دیگر وظایف سپهسالار نیابت حکومت و فرماندهی پادگان شهری بود که به‌عنوان اقطاع به وی واگذار شده بود (همان: ۴۴۳). از جمله سپهسالاران حکومت اتابکان زنگی، می‌توان به امیر سپهسالار مجدالدین ابوبکر نائب نورالدین در حلب (همان: ۵۰۸)، اسدالدین شیرکوه (همان: ۵۰۳) و صلاح‌الدین ایوبی (ابن اثیر، ۱۹۹۷: ۳۴۴/۹، ابن عدیم، ۱۹۹۶: ۳۵۱، ابن العبری، ۱۹۹۲: ۲۱۳ و ابن واصل، ۱۳۸۳: ۲۲۴/۱) اشاره کرد.

مقدم: در سپاه سلجوقی مقدم کسی بود که فرماندهی گروهی از سپاه را برعهده داشت و بعضاً به فرماندهی قلعه نیز گمارده می‌شد؛ که در آن حالت به وی دژدار نیز می‌گفتند (صلابی، ۲۰۰۷: ۲۳۵). مقدم در سپاه زنگی یکی از درجات نظامی بود که فرماندهی گروهی خاص را برعهده داشت؛ مانند امیر مجاهدالدین بزاق بن مامین مقدم الاکرد (ابن قلانسی، ۱۹۸۳: ۴۴۰).

رئیس: مرتبه‌ای از درجات نظامی اتابکان زنگی بود که از جمله وظایف آن حکومت بر شهر و جمع‌آوری سپاه بود (صلابی، ۲۰۰۷: ۲۳۵) و بالاتر از شحنة قرار داشت. از جمله افراد در این مقام می‌توان به رئیس حلب (ابن قلانسی، ۱۹۸۳: ۳۰۲) و رئیس دمشق (همان: ۳۶۱) اشاره کرد. در دوران نامنی پیش از زنگیان در حلب، رئیس شهر فرماندهی نیروهای نظامی را برعهده داشت؛ اما با استقرار زنگیان در شام اخبار از نقش رؤسای شهرها به میزان زیادی کم می‌شود (محمدی، ۱۴۰۰: ۱۶۸).

شحنة: این منصب در زمان سلجوقیان عهده‌دار نظم و اهمیت شهر و فرمانده نیروی ذخیره شهر بود (ابن خلدون، ۱۹۸۸: ۵۹۶/۳). در حکومت اتابکان زنگی اهمیت و جایگاه این مقام بعد از رئیس بود که نیروی نظامی شهر را در اختیار داشت (ابن-قلانسی، ۱۹۸۳: ۲۱۴).

سلاح‌دار: صاحب این مقام که امیر سلاح نیز نامیده می‌شد، از زرادخانه (انبار اسلحه) محافظت می‌کرد یا سلاح سلطان را در سفرها و مراسم حمل می‌کرد. این مقام از دوره غزنوی به دوره سلجوقی انتقال یافت (بیهقی، ۱۳۷۴: ۵۰۷/۲) و سلاجقه نیز از آغاز حکومت خود این منصب را داشتند (همدانی، ۱۳۸۶: ۷)؛ در سپاه اتابکان زنگی نیز این مقام با همان کارکرد وجود داشته است. چنانکه در سال ۵۴۶ ه. ق. ۱۱۵۲ م. در نبردی که بین نورالدین و جوسلین رخ داد، سلاح‌دار نورالدین به اسارت جوسلین درآمد و وی نیز سلاح و جامه‌های نورالدین را برای مسعود بن قلیچ ارسلان فرستاد (ابن واصل، ۱: ۶۸/۱۳۸۳) تا با نشان دادن اسارت این مقام بلند پایه حکومت زنگی، آن‌ها را تحقیر کند.

دژدار: که بعضاً وی را دژبان نیز نامیده‌اند و در عربی دژدار نوشته می‌شود، از مناصب سلجوقی بود و به فرماندهی قلعه اطلاق می‌شد (حسینی، ۱۳۸۰: ۱۷۰). این منصب در سال ۴۰۶ در حلب وجود داشت (طباخ، ۱۴۰۸: ۲۸۶/۱)؛ و در حکومت اتابکان زنگی به علت شرایط جغرافیایی و وجود قلاع زیاد دارای اهمیت بیشتری بود (ابی‌شامه، ۱۹۹۱: ۲۲۳/۱ و حلبی، ۱۴۱۹: ۸۷/۲) زیرا از زمان حضور صلیبیان در شام به علت قلت نیروهای آن‌ها، تصرف مناطق راهبردی یکی از استراتژی‌های آن‌ها برای جبران کمبود نیروی صلیبی بود. با افزایش محاصره شهرها به دست صلیبیان مقام دژدار که صاحب قلعه شهر بود اهمیت بیشتری یافت. از این رو امیر دژدار، اقطاع مخصوص به خود را داشت (طباخ، ۱۴۰۸: ۳۷۱/۱). وجود قلاع و فرمانده آن (دژدار) از جهتی امنیت نیروی انسانی را تأمین می‌کرد؛ و از سوی دیگر، وابستگی شهرهای کلان شام به روستاهای اطراف خود مانند وابستگی حلب به اثارب^۷،

^۷ آبادی در سه فرسنگی حلب که به تولید غلات مشهور بود. ر. ک. (حموی بغدادی، ۱۳۸۰: ۱۰۹/۱)

لزوم وجود قلاعی مستحکم در کنار این انبارهای غله را ایجاب می‌کرد؛ تا در حین حملات مکرر صلیبیان برای کشتار و غارت بتوانند نخست از نیروی انسانی خود دفاع کنند و سپس منابع غذایی را ذخیره نمایند. (ابن عدیم، ۱۹۹۶: ۳۹۹/۱ و mohamadi and khakrand, 2020: 16)

شیوه پرداخت مستمری سپاه

مواجه سپاه در دوره سلجوقی عموماً به سه شکل پرداخت می‌شد: ۱- اقطاع؛ ۲- حقوق نقدی (نظام الملک، ۱۳۷۸: ۱۳۴) و ۳- سهم از غنایم (ابن قلانسی، ۱۹۸۳: ۵۱۷). اقطاع و حقوق برای امرا و سربازان ثابت لشکر بود و سهم از غنایم نسیب سربازان مزدور می‌شد؛ و در صورت امکان میان سربازان ثابت نیز تقسیم می‌شد. اقطاع برای فرماندهان سپاه بود. از آنجاکه به سبب منظم نبودن گردآوری مالیات درآمد ثابت مشخص نبود و پرداخت موجب نیز به صورت منظم میسر نمی‌شد، خواجه نظام الملک از رسم دادن ولایات به صورت اقطاع برای پرداخت موجب سپاه و آبادانی مناطق بهره‌برد (بنداری، ۱۳۵۶: ۶۷)؛ و در دوره ملکشاه تعداد سپاهیان و اقطاع آن‌ها که تعداد آن‌ها ۴۲ هزار سواره نظام ذکر شده است، در دفاتر دیوانی ثبت می‌شد (راوندی، ۱۳۶۴: ۱۳۱). قسمتی از حقوق نیز در قالب بهرهای جنسی بود که در زمان لشکرکشی‌ها به شکل آذوقه و در زمان صلح به عنوان حقوق پرداخت می‌شد (بویل و دیگران، ۱۳۸۷: ۲۲۵). حقوق ثابت نیز برای غلامان خریداری شده و غلامان خاصه بود تا وابستگی آن‌ها مستقیماً به سلطان باشد (نظام الملک، ۱۳۷۸: ۱۳۴).

نوعی پرداخت حقوق سپاهیان اتابکان زنگی تا حد زیادی شبیه نظام پرداخت حقوق سلجوقیان بود؛ و اساساً حکومت اتابکان زنگی در اثر واگذاری اقطاع موصل به عمادالدین زنگی شکل گرفته بود (ابی شامه، ۱۹۹۱: ۱۸۲/۱). سپاهیان زنگی نیز به سه شکل مواجه خود را دریافت می‌کردند:

اقطاع که برای فرماندهان ایلات بود تا علاوه بر تأمین موجب سپاه از سرزمین تحت اقطاع خود، در برابر صلیبیان نیز دفاع کنند؛ مانند اقطاع حران که متعلق به امیر سپهسالار زین الدین بود (ابن قلانسی، ۱۹۸۳: ۵۴۷). نظام اقطاع بیشترین استفاده را در حکومت اتابکان زنگی داشت. زیرا اساس درآمد شام خط تجاری شرق به غرب بود که آن‌هم در دوران ناامنی قطع شده بود؛ و بنابراین، منطقه‌ی شام توان اقتصادی زیادی نداشت که بتوان از طریق مالیات منظم حقوق تمامی سپاه را پرداخت کرد. تنها در اواخر حکومت نورالدین محمود بود که با فتح مصر منبع مالی کافی برای تأمین هزینه‌های لشکرکشی فراهم آمد. حتی هنگامی که عمادالدین بر حلب مسلط شد، حلب شهری قحطی‌زده بود که هیچ یک از امرای اطراف حاضر به تصرف آن نبودند (شنقیطی، ۲۰۱۶: ۱۵۷). غارات صلیبیان وضعیت سرزمین‌های اقطاع را در شام و جزیره و خیم کرده بود. با این حال امنیت زنگیان باعث تغییراتی در کشاورزی شام شد. زیرا نیروی نظامی‌ای که وابسته به اقطاع بود مشکلی اساسی نداشت که در دوره ایوبیان نیز ادامه یافت؛ سپاهی که از اقطاع بهره‌مند بود در زمان برداشت محصول به محل اقطاع خود بازمی‌گشت و این‌گونه نیمی از سال سپاه در اختیار نبود (Heidemann, 2001: 208).

پرداخت حقوق ثابت که تنها برای غلامان دربار و سپاه ثابت پایتخت بود (ابن اثیر، بی تا: ۸۳). این بخش از سپاه به علت اشتغال دائم مطمئن‌ترین قسمت سپاه نسبت به دارندگان اقطاع و قبایل بدوی بودند. با این حال مشکل اصلی این بخش از سپاه این بود که حکومت‌های شام غالباً نقدینگی کافی نداشتند (Heidemann, 2001: 204)؛ حتی برخی از حکام شام مانند قسیم‌الدوله جهت افزایش تجارت برای ایجاد امنیت در شام اقدام کردند (ابن واصل، ۱۳۸۳: ۵۰/۱ و ابن عدیم، ۱۹۹۶: ۳۲۶/۱) تا بتوانند از طریق

مالیات بر مسیرهای بلند تجاری (مکوس) نقدینگی لازم را به دست آورند (Heidemann, 2001: 211)؛ اما این مالیات هزینه‌های تجارت را افزایش می‌داد و در بلند مدت رونق تجارت را از بین می‌برد. از این رو، حکام زنگی برای جلب تجارت و علماً مالیات مکوس را حذف کردند (ابن عدیم، ۱۹۹۶: ۴۵۸/۱).

پرداخت مواجب ثابت در زمان صلح و جنگ نیز متفاوت بوده و بسته به میزان سختی جنگ مقدار حقوق نیز تغییر می‌کرده است (ابن واصل، ۱۳۸۳: ۲۰۵/۱ و ۲۰۹). نیروی مزدور که عموماً متشکل از ترکمانان و اعراب بدوی بود از غنایم بهره می‌بردند؛ و پیاده نظام نیز که عموماً از مردم شهرها تشکیل می‌شد، در صورت فتح و زیادی غنیمت، کمی از غنایم بهره‌مند می‌شدند ولی عموماً دارای حقوق نبودند (زنگی، ۱۹۹۳: ۶۶). از آنجاکه سپاه عرب وابسته به سودی بود که رئیس قبیله یا فرمانده برای آن‌ها تضمین می‌کرد، وفاداری آن‌ها نیز تابعی از جریان غنیمت بود (Heidemann, 2001: 204). اتابکان زنگی، بیشتر بر سپاه ترکمان و غلامان اتکا داشتند و در مواقعی چون لشکرکشی به مصر از نیروهای بدوی استفاده می‌کردند. از این رو اتابکان زنگی نواقص نظامی دولت‌های پیشین را در مورد خیانت بدویان نداشت.

شمار سپاهیان در لشکر اتابکان

مقدمه به عنوان قلب مقاله در نظر گرفته می‌شود چرا که معرفی‌کننده اهداف اصلی و ادبیات پژوهش شما می‌باشد. این بخش از مقاله که بلافاصله بعد از چکیده نوشته می‌شود، ابتدا با یک توضیح کوتاه از ادبیات پژوهشی موضوع مقاله آغاز می‌شود و سپس سوال اصلی پژوهش و علت انتخاب این موضوع مطرح می‌شود و سپس پیشینه‌ای از موضوع مقاله بیان می‌شود. مرور ادبیات پژوهشی به این معنی است که قبل از شما چه تعداد مطالعه مرتبط با موضوع شما انجام گرفته است و خلأ موجود در این زمینه چیست و در نهایت فرضیه پژوهش مطرح می‌شود. بایستی در این بخش دلیل روشنی برای طرح سوال خود بیاورید و اینکه با پاسخ دادن به این سوال و یا حل آن مشکل می‌خواهید به چه چیزی برسید.

سپاه سلجوقی عموماً متشکل از سواره‌نظام بود؛ زیرا علاوه بر اینکه قدرت بیشتری نسبت به پیاده‌نظام داشت، اساس سپاه سلجوقی از ترکمانان سواره‌نظام بود (بیهقی، ۱۳۷۴: ۲۹۱/۱؛ همدانی، ۱۳۸۶: ۸) و جز قسمت‌هایی از پیاده‌نظام که شامل دیلمیان و خراسانیان بود، اکثر سپاه سواره‌نظام بود که زبده‌ترین قسمت را تشکیل می‌دادند (همدانی، ۱۳۸۶: ۲۴-۳۲؛ قزوینی، ۱۳۸۲: ۲۵۲۳/۴)؛ و معروف است سپاه ملک‌شاه از ۴۲ هزار نفر سواره تشکیل شده بود (رواندی، ۱۳۶۴: ۱۳۱).

سپاه اتابکان زنگی با اندکی تفاوت همان سپاه ساجقه در ابعاد کوچک‌تر بود و به علت شرایط جغرافیایی شام که به جز مکانهای مشخصی تماماً دشت و هموار بود، سواره‌نظام بیشترین کارایی را داشت؛ همچنین سواره‌نظام تنها نیرویی بود که می‌توانست با شوالیه‌های صلیبی نبرد کند. تعداد سپاهیان زنگی دائماً در نوسان بود؛ چراکه عده زیادی از آن‌ها را مزدوران و مطوعین تشکیل می‌دادند (صلابی، ۲۰۰۶: ۶۶). ضمن اینکه، داشتن سپاه منظم ثابت هزینه زیادی در برداشت؛ اما با وجود قبایل عرب، ترکمن و کرد ضعف ناشی از کمی سپاه دائم جبران می‌شد.

محدوده جغرافیایی حکومت زنگیان آن‌ها را از به خدمت گرفتن پیاده‌نظام سلجوقی که از دیلمیان و خراسانیان بود محروم می‌کرد؛ اما آن‌ها به نیروی کرد شمال منطقه خود دسترسی داشتند. ارقام سپاه زنگیان چه در دوران اولیه تشکیل حکومت و چه در اوج و چه در زمان تثبیت آن یعنی زمان نورالدین محمود در حدود ۱۰ هزار سوار بود. در زمان حمله رومیان به حلب در سال

۵۳۲.ق. ۱۱۳۸م. عمادالدین ده هزار سوار در دسته‌های پنج‌هزارنفری به جنگ علیه آن‌ها فرستاد (ابن‌واصل، ۱۳۸۳: ۱۱۹/۱) و در سال ۵۴۱.ق. ۱۱۴۷م. در حمله صلیبیان به رها سپاه مسلمان برای دفاع از منطقه بین دوازده تا سیزده هزار جنگجو بود (حمیده، ۱۹۹۰: ۲/۲۲۰)؛ و در حمله سوم اسدالدین شیرکوه به مصر تعداد سواره‌نظام به هشتاد هزار نفر می‌رسید (ابن‌اثیر، ۱۹۹۷: ۳۲۷/۹). البته منابع دست اول به تعداد سواره‌نظام وی علی‌رغم تعداد زیادشان اشاره نکرده‌اند و بعضی از منابع متأخر گفته‌اند سپاه وی متشکل از هفتاد هزار سوار و پیاده بوده‌است که درست‌تر به نظر می‌رسد (محمدحسین، ۲۰۰۳: ۳۸). تعداد سپاه نورالدین بین ده تا پانزده هزار سوار برآورد شده‌است؛ که دو هزار نفر از آن‌ها سپاهیان گارد شخصی و بقیه شامل دسته‌هایی تحت فرماندهی مردانی بودند که مالکیت منطقه‌ای به آن‌ها اقطاع داده می‌شد (ابرهاردمایر، ۱۳۷۱: ۱۳۲). این سپاه تماماً از منطقه‌ی شام نبود بلکه نیمی از آن از منطقه جزیره و دیار بکر تأمین می‌شد (بارکر، بی‌تا: ۱۷۲)؛ همین امر یکی از عواملی شد که بعدها صلاح‌الدین ایوبی را به فکر تصرف این منطقه و بهره‌برداری از نیروی نظامی آن انداخت (طوقوش، ۱۳۸۰: ۶۶).

ترکیب نژادی نیروهای نظامی سپاه اتابکان زنگی

سلجوقیان ترکمانانی از آسیای مرکزی بودند و در فتوحات خود متکی بر نیروی ترکمان بودند (بنداری، ۱۳۵۶: ۴-۷). پس از ورود سلاجقه ورود ترکمانان نیز به سرزمین‌های گشوده شد بر روی سلجوقیان ادامه داشت و غالب این ترکمانان که قبایل شبانکاره بودند، در مرزهای قفقاز آناتولی و شام اسکان یافتند (بویل و دیگران، ۱۳۸۷: ۱۸۷)؛ و به سبب خوی بدوی و قبیله‌ای خود منشاء دردسره‌های زیادی برای حکومت مرکزی می‌شدند (بیهقی، ۱۳۷۴: ۲/۶۵۵). بعد از استقرار حکومت، سلاجقه اقدام به ایجاد سپاه دائم کردند تا از اتکای خود به قبایل ترکمن بکاهند. ارتش جدید سلجوقیان متشکل از عناصر مختلف بود (نظام‌الملک، ۱۳۷۸: ۱۳۶) که شامل نژادهای مختلف تحت حاکمیت آن‌ها مانند دیلمیان خراسانیان، عرب‌ها، کردها و ارمنیان می‌شد (همان: ۱۳۸)؛ اما هسته‌ی اصلی سپاه از غلامان ترک تشکیل می‌شد (همان: ۱۳۹). این غلامان به تدریج به مقامات بالا دست پیدا کردند. تشکیل حکومت‌های مستقل و نیمه مستقل در زمان زوال حکومت سلجوقی بعضاً به وسیله این غلامان بود (لین‌پول، ۱۳۸۹: ۱۴۱). پس از سلجوقیان، غلامان ترک در سلسله‌های زنگیان، ایوبیان و ممالیک ستون فقرات سپاه محسوب می‌شدند (Ayalon, 1996: 327). با این حال نیروی عمده‌ی سپاه سلجوقی سواره‌نظام ترکمان بود که در جنگ‌های نامنظم و پارتیزانی مهارتی تام داشتند (بنداری، ۱۳۵۶: ۸ و بویل و دیگران، ۱۳۸۷: ۲۲۳).

عناصر سپاه اتابکان زنگی با توجه به شرایط مکانی، کاملاً از الگوی سلجوقی تبعیت می‌کرد. عمادالدین زنگی در میان غلامان ترک در جنگ‌های دمشق و شام با نشان دادن رشادت به مقام اتابکی موصول رسید (ابی‌شامه، ۱۹۹۱: ۱۸۳/۱)؛ به همین سبب اصل سپاه وی از غلامان ترک و خراسانیان بود (ابن‌اثیر، بی‌تا: ۸۳) که در میان آن‌ها زندگی کرده بود. اما اینان تمامی سپاه را تشکیل نمی‌دادند؛ سپاه زنگی علاوه بر غلامان ترک و خراسانی، از کردها به عنوان نیروی ثابت و از ترکمانان و اعراب بدوی به عنوان نیروی مزدور تشکیل می‌شد (ابن‌قلانسی، ۱۹۸۳: ۵۲۱). مطوعه و احداث نیز از گروه‌هایی بودند که در مواقع اضطرار از آن‌ها استفاده می‌شد (زنگی، ۱۹۹۳: ۲۰۵). پیاده‌نظام نیز از کشاورزان منطقه و بعضاً از ارمنیان تشکیل می‌شد. سپاه اتابکان زنگی به دو دلیل بیشتر از سلجوقیان بر سواره‌نظام تأکید می‌کرد: نخست اینکه سلاجقه به پیاده‌نظامان قوی دیلم دسترسی نداشت؛ و دوم اینکه پیاده‌نظام در برابر سواره‌نظام صلیبی یارای مقاومت نداشت (کلبی‌الشیزری، بی‌تا: ۷۰)؛ و تجربه‌های شکست چندین باره فاطمیان در برابر صلیبیان این مطلب را اثبات کرده بود (رانسیمان، ۱۳۸۶: ۲۹/۲ و ۱۱۴). عناصر سپاه زنگی با کمی تغییر در حکومت ایوبیان نیز ادامه پیدا کرد؛ بدین ترتیب که سه عنصر سواره‌نظام نیزه‌دار عرب، شمشیر و گرزدار کرد و کمانداران ترک اساس سپاه ایوبی را تشکیل

می‌داد (کاتب‌الاصبهانی، ۱۹۸۷: ۸۱/۵).

عناصر سپاه اتابکان زنگی بدین قرار بود:

۱- ترکمانان: ترکمانان پس از مهاجرت از آسیای مرکزی به خراسان، عراق و جزیره، به بلاد شام و آسیای صغیر آمده و تأثیر عمیقی بر شام گذاشتند (زنگی، ۱۹۹۳: ۲۰۵ و ۲۰۶)؛ تاجایی که ظاهر حاکمان منطقه نیز شباهت زیادی به ترکمانان داشت (ابی-شامه، ۱۹۹۱: ۲۳۳/۱؛ ابن‌واصل، ۱۳۸۳: ۱۶۱/۱). عناصر غیر عرب زیادی به قصد جهاد با صلیبیان یا در جستجوی منافع اقتصادی به مشرق عربی اسلامی و مخصوصاً شام وارد شده بودند؛ از جمله این عناصر ترکها کردها و ترکمانان بودند که به زودی به رکن اصلی در جهاد با صلیبیان تبدیل شدند (شبارو، ۱۹۹۴: ۱۲۶).

با شروع جنگ‌های صلیبی در سال ۴۸۹ ه.ق. / ۱۱۹۶ م. و تصرف شام و جزیره به دست آنها، ترکمانان عامل اصلی برای مبارزه با صلیبیان بودند (ذکار، ۱۹۹۵: ۱۹/۱). فتح شام و جزیره به دست سلاجقه و به خصوص پس از نبرد ملازگرد باعث شده بود که چندین حکومت ترک در این منطقه به وجود آید. از جمله این حکومت‌ها می‌توان به آل بوری در دمشق، آل ارتق در حصن کیفا و ماردین، دانشمندیه در سیواس، سلاجقه شام و سپس اتابکان زنگی در حلب اشاره کرد. اجتماع بیشتر ترکمانان در شهر حلب بود؛ چراکه به آسیای صغیر نزدیک‌تر بود و مکانی برای جمع‌آوری غنائم حاصل از غارت بیزانس و ارمنستان نیز بود (ابن عدیم، ۱۹۹۶: ۱۹۵/۱). پیش از تأسیس زنگیان در حلب مردم شام هنگام ترس از چیرگی صلیبیان از فرزندان ارتق، ایلغازی و سکمان در ماردین و آمد کمک می‌گرفتند (محمدی، ۱۴۰۰: ۱۸۱). منطقه تحت تسلط ارتقیان، محل اجتماع ترکمانان بود و ترکمانان در مبارزات خود با صلیبیان به خوبی ثابت کرده بودند که قادر به چیرگی بر صلیبیان هستند؛ که به صورت خاص می‌توان به نبرد ساحة الدم (دشت خون، Battle of Ager Sanguinis) به رهبری ایلغازی اشاره کرد (Gibb, 2011: 160).

سپاه شام در این دوره به طور کلی بر سه قسم بود: ۱- بردگان ترکی که نقداً خریداری شده بودند، در شهرها اسکان داشتند و سپاه دائمی بودند؛ ۲ ترکمانان عشایری که به صورت مزدور به خدمت گرفته می‌شدند و ۳- سپاه اعراب بدوی که از قبایل اطراف تأمین می‌شد (ابن‌قلانسی، ۱۹۸۳: ۳۵۸). از زمان طغتنگین عملاً ترکمانان به عنوان عنصر نظامی به خدمت حکومت‌های منطقه گرفته شدند (همان: ۲۱۴ و ۲۴۳). فرقه‌های مختلفی از ترکمانان مانند یاروقیه، ناوکیه و قرلو در مناطق مختلف شام همچون حلب و صور تشکیل شد که صرفاً به امر جنگ و جهاد با صلیبیان مشغول بودند و به عنوان مزدور برای حکومت‌های اسلامی می‌جنگیدند (ابن-عدیم، ۱۹۹۶: ۳۵۰/۱؛ کاتب‌الاصبهانی، ۱۹۸۷: ۱۳۰/۱ و زنگی، ۱۹۹۳: ۲۰۷).

نیروی ترکمان مهم‌ترین نیروی اتابکان زنگی را تشکیل می‌داد. عمادالدین زنگی برای مبارزه با صلیبیان در وهله اول از ترکمانان استفاده می‌کرد و حلب به عنوان مرکز حکومت زنگیان امکان دسترسی آسان به قبایل ترکمان را فراهم می‌کرد (ابن‌واصل، ۱۳۸۳: ۱۶۸/۱). تقریباً در تمامی نبردهای حکومت زنگیان نیروی ترکمان در حجم بالا به کار گرفته می‌شد (ابن‌قلانسی، ۱۹۸۳: ۵۲۱). اهمیت ترکمانان علاوه بر مزایای یادشده به خاطر نوع سلاح آنها نیز بود؛ سلاح غالب آنها تیر و کمان بود که در حال تاخت به سمت دشمن پرتاب می‌کردند و این مؤثرترین سلاح برای رویارویی با سواره‌نظام سنگین اسلحه‌ی صلیبی - قنطاریات - بود (ابن-واصل، ۱۳۸۳: ۲۳۴/۱) و از این رو در فتح مصر و حفظ آن برای اتابکان زنگی نقش مهمی ایفا کردند. ترکمانان به سبب خوی بدوی و بیابان‌گردی بعضاً شهرهای اسلامی را نیز غارت می‌کردند؛ و از این رو اتابکان زنگی گاهی آنها را سرکوب می‌کردند (ابن-قلانسی، ۱۹۸۳: ۴۴). در کتاب الاعتبار روایاتی زنده از برتری تسلیحاتی ترکمانان بر اعراب آمده است (ابن‌منقذ

شیزری، ۱۳۹۴: ۸۹). این ترکمانان از ابتدای ورودشان به شام موجب کشتارها و غارت‌های زیادی شدند؛ و با وجود تلاش بسیار، امرای شام از ابتدای قرن پنجم در مطیع کردن آنها ناکام بودند. از سوی دیگر، توان نظامی آنها سبب تمایل حکومت‌های شام به آنها برای مقابله با دشمنان‌شان بود.

کردها: سربازگیری از میان کردها به سبب مهارت در نیزه‌اندازی و تحمل شرایط سخت از همان سال‌های آغازین حکومت سلاجقه آغاز شد (زنکی، ۱۹۹۳: ۲۱۶). حکام جزیره معمولاً از این نیروی نظامی در جنگ‌های خود بهره‌می‌بردند (حلی، ۱۹۸۴: ۵۲/۱). در این دوره نفوذ قابل توجه سربازان کرد در گروه افسران و نظامیان عادی به چشم می‌خورد (ابرهاردمایر، ۱۳۷۱: ۱۳۲). کردها بعد از شکست عمادالدین از خلیفه المسترشد عباسی -۵۱۲ تا ۵۲۹ ه.ق. / ۱۱۱۹ تا ۱۱۳۵ م. - (شبانکاره‌ای، ۱۳۸۱: ۳۹۸/۱-۳۹۹) به طور آشکار وارد سپاه زنگیان شدند (ابن‌واصل، ۱۳۸۳: ۸۲/۱). عمادالدین با جذب کردها و هم‌پیمانی با آنها و زیر سلطه درآوردن شهرهای اشب و شهرزور نیروی نظامی خود را تقویت کرد (لین‌پول، ۱۹۹۵: ۶۸). خاندان ایوبی و شادی مهمترین گروه کرد و بانفوذترین آنها در حکومت زنگیان بودند (مقریزی، ۱۴۱۸: ۱۴۹/۱)؛ و توانستند بعد از مرگ نورالدین محمود زنگی میراث اتابکان زنگی را در شام و مصر به دست آورند (ابن‌شداد، ۱۹۹۴: ۷۲). سرزمین‌های شمالی جزیره و شام محل زندگی کردها بود و در دوره بیست ساله‌ی اول حکومت زنگیان کردها عنصر مهمی در نبرد با کنت‌نشین صلیبی رها بودند (ابن‌واصل، ۱۳۸۳: ۱۸۳/۱). پس از فتح رها، امیر مجاهدالدین انر در سال ۵۴۴ ه.ق. / ۱۱۵۰ م. با جمعی از کردها برای جنگ با حاکم انطاکیه و یاری نورالدین به حلب لشکر کشید (ابن‌قلانسی، ۱۹۸۳: ۴۷۲ و ۴۸۲).

اعراب: سپاه عرب در دسته‌های سواره و پیاده استفاده می‌شد؛ پیاده نظام عرب بیشتر از مناطق شهری تشکیل می‌شد و سواره نظام از اعراب بدوی. سواره نظام عرب به عنوان مزدور به خدمت گرفته می‌شد و بیشتر در نواحی جنوبی شام نبرد می‌کرد (ابن-قلانسی، ۱۹۸۳: ۲۷۸). اعراب در استفاده از نیزه مهارتی تام داشتند (محمفوظ، ۱۹۸۷: ۱۱) و این امر سپاه زنگیان را کارآمدتر می‌کرد. اسدالدین شیرکوه و صلاح‌الدین ایوبی در تشکیل سپاه به اعراب اعتماد کردند و در نبرد با صلیبیان در جیزه از آنها استفاده کردند. از جمله طوایف عرب که به خدمت زنگیان درآمدند می‌توان به الاشراف الجعفریون، طلحیون، القرشیون، طی، سنبس، حنیفه و مخزوم اشاره کرد (مقریزی، ۱۸۴۷: ۱۶؛ مقریزی، بی تا: ۳۱۶/۲). پیاده نظام عرب از کشاورزان شهرها تشکیل می‌شد و وظیفه خدمت به سپاه و محاصره قلاع را برعهده داشت (ابن‌عدیم، بی تا، ۳۸۵/۲). پیاده نظام پس از جنگ سپاه را ترک می‌کرد و جز مقداری از غنائم و ارزاق چیزی به آنها پرداخت نمی‌شد. اگرچه با ورود ترکان به سرزمین شام سلطه‌ی نظامی اعراب کاهش یافت ولی همچنان به عنوان مزدور و مطوعین در سپاه خدمت می‌کردند.

مطوعین و احداث: غیر از نیروی نظامی ترک، عرب و کرد، شهری شام نیز دارای نیروهای نظامی و شبهه نظامی بودند که مهمترین آنها مطوعین و احداث بودند. مبارزه‌ی دائمی اتابکان زنگی با صلیبیان و بیزانس آنها را از حمایت علما دینی و نیروی مطوعین برخوردار می‌کرد. نورالدین محمود با متصوفه رابطه‌ی خوبی داشت و می‌توانست در حفظ شهرها بر نیروی آنها تکیه کند (ابن‌قاضی شبهه، ۱۹۷۱: ۱۷). پیش از زنگیان احداث شام به‌ویژه احداث حلب و دمشق نقش مهمی در مسائل نظامی این شهرها داشتند (ابن‌قلانسی، ۱۹۸۳: ۲۶۷، ۳۱۷ و ۳۳۹). احداث از ماده «حَدَث» به معنی جوان مشتق شده و در واقع همان اهل فتوت در شام بودند که این‌گونه نامیده می‌شدند (کاشفی‌سبزواری، ۱۳۵۰: سی و یک). جمعیت احداث تشکلی مردمی و برای دفاع از منافع مردم شام بود که در سایه‌ی علما و فراخوان یا تأیید آنها علیه صلیبیان جنگ می‌کردند. نمونه بارز آن در نبرد قاضی ابن‌خشاب در سال ۵۱۸ ه.ق. / ۱۱۲۵ م. با صلیبیان و نیز اقدامات شهادت طلبانه آنها همراه با فقیه مالکی یوسف فندلاوی در محاصره دمشق در

جنگ دوم صلیبی است (ابن قلانسی، ۱۹۸۵: ۳۳۵ و ۴۶۴). با تسلط زنگیان بر حلب، از کنش‌گری احداث در مسائل نظامی تا حد زیادی کاسته شد؛ زیرا امنیت شهرها که پیشتر به وسیله‌ی مردم شهر تأمین می‌شد، با استقرار زنگیان توسط سپاه حرفه‌ای آن‌ها تأمین شد (محمدی، ۱۴۰۰: ۱۶۷). با این حال، احداث که به عنوان نیروی پیاده‌نظام شهری فعالیت داشتند، نقش مهمی در حفاظت از شهرها در مواقع محاصره و شهرنندان داشتند. از این رو بود که نورالدین محمود تلاش زیادی کرد تا احداث دمشق را به سوی خود جلب کند؛ و با استفاده از کمک احداث دمشق توانست بر این شهر چیره‌شود (ابن واصل، ۱۳۸۳: ۱۷۹/۱) در محاصره حلب در سال ۵۳۳ه.ق. ۱۱۳۹م. به دست رومیان فتیان حلب با آن‌ها مقابله کردند تا نیروی عمادالدین از جزیره رسید (همان: ۱۱۴/۱). با این حال نیروی احداث به عنوان پیاده‌نظام شهری در جنگ‌های بیرون از شهرها که غلبه با سواره‌نظام بود کارایی اندکی داشت.

ارمنیان: منطقه‌ی شمال خلیج اسکندرون و جنوب شرق آناتولی محل زندگی ارمنیان بود. این منطقه به سبب موقعیت استراتژیک حساس خود، مورد نظر نورالدین بود؛ و در سال ۵۶۸ه.ق. توانست با پناه‌دادن ملیح بن لاوون حاکم ارمنی منطقه بر این سرزمین مسلط شود (ابی‌شامه، ۱۹۹۱: ۳۲۷/۱). بعد از مرگ نورالدین، صلاح‌الدین در سال ۵۷۶ه.ق. ۱۱۸۱م. بر این منطقه تسلط یافت و با توجه به استفاده او از نیروی ارمنی در سپاه خود (کاتب الاصبهانی، ۱۹۸۷: ۴۷/۵)، احتمال اینکه نورالدین محمود نیز از ارمنیان در سپاه استفاده کرده باشد نیز زیاد است. مضاف بر اینکه سلاجقه نیز از نیروی ارمنی در سپاه خود بهره‌می‌بردند (ابن تغری بردی، بی‌تا: ۹۳/۵)؛ و از آن‌ها در هجوم به آناتولی و مقابله با صلیبیان استفاده‌می‌کردند. قبل از نورالدین نیز عمادالدین از طریق ازدواج، ارمنیان را با خود هم‌پیمان کرد (لین‌پول، ۱۹۹۵: ۶۸).

نتایج

حکومت اتابکان زنگی در جزیره، شام و مصر ادامه داشت و انتقال‌دهنده‌ی نظام سلجوقی به این مناطق بود؛ در حالی که این نظم متأثر از شرایط سیاسی و جغرافیایی شام بود. با وجود دسترسی‌های محدود به منابع مالی و انسانی برای حکومت ترک شام مقدور نبود که همان سپاه سلجوقی را در شام بازتولید کند و از آن بهره‌برد؛ بنابراین، متناسب با ظرفیت‌ها و نیازهای خود تغییراتی در آن ایجاد کرد. کارآمدی مراتب نظامی سپاه سلجوقی سبب شد تا مراتب سپاه زنگی که به ترتیب امیر حاجب، سپهسالار، مقدم، رئیس، شحنة، سلاح‌دار و دژدار بود همگی اماخوذ از مراتب سپاه سلجوقی باشند. جغرافیای محدود و کمبود نقدینگی سبب شد تا مواجب سپاه زنگیان در بدنه‌ی اصلی سپاه بیشتر متکی به اقطاع باشد؛ هرچند که مواجب نقدی و جنسی و بهره‌مندی از غنایم برای فرماندهان عالی‌رتبه، غلامان خاصه و بدویان نیز وجود داشت. بحران‌های اقتصادی پیش از زنگیان و کمبود نقدینگی اتابکان شام سبب شد تا نتوانند به سپاهی متشکل از بردگان متکی باشند و اجباراً اقطاع را به عنوان شیوه‌ی پرداختی غالب به سپاه ادامه دادند. این امر سبب شد تا سپاه زنگی در هنگام برداشت محصول در اختیار زنگیان نباشد. با توجه به محدودیت‌های جغرافیایی تعداد سپاه اتابکان زنگی بین ۱۰ تا ۱۵ هزار سوار بود که در زمان‌های خاص با نیروی احداث، بدویان و ترکمانان شمال شام و جزیره تقویت می‌شد. هسته مرکزی سپاه را سواره‌نظام ترکمان تشکیل می‌دادند؛ زیرا پیاده‌نظام در مقابل سواره‌نظام صلیبی قدرت رویارویی نداشت و تیر و کمان به عنوان سلاح تخصصی ترکمانان در برابر سواره‌نظام سنگین اسلحه صلیبی بسیار کارآمد بود. عناصر تشکیل‌دهنده‌ی سپاه زنگی در وهله‌ی اول متشکل از غلامان ترک و قبایل ترکمان بود؛ و سپس نیروهای کرد شمال شام و جزیره به آن‌ها اضافه شدند. اعراب عمدتاً نیروی کمکی بودند. نیروی احداث شهرها نیروی مهمی برای اتابکان زنگی در دفاع از شهرها در مقابل صلیبیان به شمار می‌رفت. با تشکیل حکومت ایوبیان در مصر سامان نظامی سلجوقی که به زنگیان رسیده بود به مصر نیز راه یافت.

منابع

- ابرهارد مایر، هابز (۱۳۷۱). جنگ‌های صلیبی، ترجمه عبدالحسین شاهکار، شیراز: دانشگاه شیراز.
- ابن اثیر جرزلی، علی بن محمد بن محمد (بی تا). *التاریخ الباهر فی الدوله الاتابکیه بالموصل*، تحقیق عبدالقادر احمد طلیمات، قاهره: دارالکتب الحدیثه.
- ابن اثیر، علی بن محمد (۱۹۹۷). *الکامل فی التاریخ*، تحقیق عمر عبد السلام تدمری، بیروت: دار الکتب العربی.
- ابن العبری، غریغوریوس ابوالفرج ابن اهرن (۱۹۹۲). *تاریخ مختصر الدول*، تحقیق أنطون صالحانی الیسوعی، بیروت: دار الشرق.
- ابن العدیم، عمر بن احمد العقیلبی (بی تا). *بغیة الطلب فی تاریخ حلب*، تحقیق سهیل زکار، بی جا: دار الفکر.
- ابن العدیم، عمر بن احمد العقیلبی (۱۹۹۶). *زبدة الحلب فی تاریخ حلب*، تحقیق خلیل المنصور، بیروت: دار الکتب العلمیه.
- ابن تغری بردی، ابوالمحاسن یوسف (بی تا). *النجوم الزاهرة فی ملوک مصر و القاهرة*، قاهره: وزارة الثقافة والإرشاد القومي، دار الکتب.
- ابن خلدون، عبدالرحمن بن محمد بن محمد (۱۹۸۸). *دیوان المبتدأ و الخبر فی تاریخ العرب و البربر و من عاصرهم من ذوی الشأن الأكبر*، تحقیق خلیل شحاده، بیروت: دار الفکر.
- ابن شداد، ابوالمحاسن بهاء الدین یوسف بن رافع (۱۹۹۴). *النوادر السلطانیة و المحاسن الیسوقیة (سیرة صلاح الدین الأیوبی)*، محقق جمال الدین الشیال، قاهره: مکتبة الخانجی.
- ابن قاضی شهبه، بدرالدین (۱۹۷۱). *الکواکب الدریه فی السیره النوریه الریخ السلطان نورالدین محمود زنکی*، تحقیق محمود زاید، بیروت: دارالکتب الحدید.
- ابن قلانسی، حمزة بن أسد (۱۹۸۳). *تاریخ دمشق لابن القلانسی*، تحقیق سهیل زکار، دمشق: دار حسان للطباعة و النشر.
- ابن منقذ شیزری، اسامه (۱۳۹۴). *الاعتبار*، از مجموعه تاریخ جامع جنگ‌های صلیبی (متون اسلامی جلد ۱۲)، به کوشش عبدالله ناصر طاهری، مترجم بهادر قییم، قم: حوزه و دانشگاه.
- ابن واصل، جمال الدین بن سالم (۱۳۸۳). *تاریخ ایوبیان*، ترجمه پرویز اتابکی، تهران: علمی و فرهنگی.
- ابی شامه، شهاب الدین عبدالرحمن (۱۹۹۱). *عیون الروضتین فی اخبار الدولتین النوریه و الصلاحیه*، تصحیح ابراهیم الزبیق، بیروت: مؤسسه الرساله.
- احمد عوض، محسن (۲۰۰۰). *الحروب الصلیبیه العلاقات بین الشرق و الغرب*، قاهره: عین للدراسات و البحوث الانسانیه و الاجتماعیه.
- اصفهانی، عمادالدین محمد بن محمد بن حامد (۲۰۰۴). *تاریخ دوله آل سلجوق*، تصحیح یحیی مراد، بیروت: دارالعلمیه.
- بارکر، ارنست (بی تا). *الحروب الصلیبیه*، ترجمه سید الباز العربنی، بیروت: دارالنهضة العربیه.
- باسورث، ادموند کلیفورد (۱۳۸۱). *سلسله‌های اسلامی جدید راهنمای گاهشماری و تبارشناسی*، ترجمه فریدون بدره‌ای، تهران: مرکز باستان‌شناسی اسلام و ایران.
- بنداری اصفهانی، فتح بن علی (۲۰۳۶). *تاریخ سلسله سلجوقی*، ترجمه محمد حسین جلیلی، تهران: بنیاد فرهنگ ایران.

- بویل، جی.آ و دیگران (۱۳۸۷). تاریخ ایران کمبریج از آمدن سلجوقیان تا فروپاشی دولت ایلخانیان، ترجمه حسن انوشه، تهران: امیرکبیر.
- بیهقی، ابوالفضل محمدبن حسین (۱۳۷۴). تاریخ بیهقی، تصحیح خلیل خطیب رهبر، تهران: مهتاب.
- حسینی، علی بن ناصر (۱۳۸۰). زبدة التواریخ، اخبار الامراء والملوك السلجوقیه، ترجمه و تصحیح رمضان علی روح الهی و محمد نورالدین، تهران: ایل شاهسون بغدادی.
- حلبی، کامل بن حسین البالی (۱۴۱۹). نهر الذهب فی تاریخ حلب، حلب: دار القلم
- حلبی، أبوالبقاء هبة الله محمدبن نما (۱۹۸۴). المناقب المزیدیه فی أخبار الملوك الأسدیة، تحقیق محمد عبدالقادر خریسات و صالح موسی درادکه، عمان-الأردن: مكتبة الرسالة الحديثة.
- حموی بغدادی، یاقوت (۱۳۸۰). معجم البلدان، ترجمه علی نقی منزوی، تهران: میراث فرهنگی.
- حمیده، سالم محمد (۱۹۹۰). الحروب الصلیبیة عهد الجهاد المبكر، بغداد: دارالشؤون الثقافه العامه.
- خاکرند، شکرالله و قناتغستانی، مهدی محمدی (۱۳۹۵). «تبین آماری جنگ‌های اتابکان زنگی از سال ۵۲۱ تا ۵۶۹ هجری قمری»، فصلنامه علمی- پژوهشی تاریخ اسلام، ۱۷ (مسلسل ۶۸)، شماره ۴.
- ذکار، سهیل (۱۹۹۵). مدخل إلى التاریخ الحروب الصلیبیة، دمشق: دار الفکر.
- رانیسمان، استیون (۱۳۸۶). تاریخ جنگ‌های صلیبی، ترجمه منوچهر کاشف، تهران: علمی فرهنگی.
- راوندی، محمدبن علی بن سلیمان (۱۳۶۴). راحة الصدور و آية السرور در تاریخ آل سلجوق، تحقیق و تصحیح محمد اقبال و مجتبی مینوی، تهران: امیر کبیر.
- زنکی، جمال محمد حسن (۱۹۹۳). اماره دمشق فی تالمرحله المبكره للحروب الصلیبیة ۴۸۸-۵۵۴۹، کویت: بی نا.
- شبارو، عصام محمد (۱۹۹۴). السلاطین فی المشرق العربی معالم دورهم السیاسی و الحضاری، بیروت: دار النهضة العربیه.
- شبانکاره‌ای، محمدبن علی بن محمد (۱۳۸۱). مجمع الانساب، ترجمه میرهاشم محدث، تهران: امیرکبیر.
- شنقیطی، محمدبن مختار (۲۰۱۶). الحروب الصلیبیة علی العلاقات السنیه الشیعیه، بیروت: شبکه العربیه للابحاث و النشر.
- صلابی، علی محمد (۲۰۰۷). الدوله السلاجقه و بروز مشروع اسلامی لمقاومه التغلغل الباطنی و الغزو الصلیبی، صیدا: مکتبه العصریه.
- صلابی، علی محمد (۲۰۰۶). الدوله الزنکیه و نجاح المشروع الاسلامی بقیاده نورالدین محمود شهید فی مقاومه تغلغل الباطنی و الغزو الصلیبی، بیروت: دار المعرفه.
- طباخ، محمد راغب (۱۴۰۸). إعلام النبلاء بتاریخ حلب الشهباء، حلب: دار القلم العربی.
- طقوش، محمد سهیل (۱۳۸۰). دولت ایوبیان، ترجمه عبدالله ناصری طاهری، قم، حوزه و دانشگاه.
- عاشور، س. (بی تا). مصر و الشام فی عصر الایوبیین و الممالیک، بیروت: دارالنهضة العربیه.
- عبادی، احمد مختار (بی تا). فی التاریخ الایوبیین و الممالیک، بیروت: دار النهضة العربیه.
- عیساوه، محمد (۲۰۱۷). «الدور العسکرى للمغاربة فی الحروب الصلیبیة فی المشرق الاسلامی خلال عهدین الفاطمی و الزنکی (۳۶۹هـ-۹۷۳م/۵۶۹-۱۱۷۱م)»، دوریه کان التاریخیه، سنه العاشره، عدد السابع و الثلاثون.

- قزوینی، آصف خان و تتوی، قاضی احمد (۱۳۸۲). تاریخ الفی، تصحیح غلام رضا طباطبایی مجد، تهران: علمی و فرهنگی.
- قلقشندی، احمد بن علی (بی تا). صبح الأعشى فی صناعة الإنشاء، بیروت: دار الکتب العلمیة.
- کاشفی سبزواری، حسین واعظ (۱۳۵۰). فتوت نامه سلطانی، به کوشش محمد جعفر محجوب، تهران: بنیاد فرهنگ ایران.
- کلوزنر، کارلا (۱۳۸۱). دیوانسالاری در عهد سلجوقی، ترجمه یعقوب آژند، تهران: امیرکبیر.
- کاتب الأصبهانی، عماد الدین محمد بن محمد (۱۹۸۷). البرق الشامی، تحقیق فالح حسین، عمان-الأردن: مؤسسة عبد الحمید شومان.
- کلبی الشیزری، أبوالمظفر مؤید الدولة (بی تا). الاعتبار، تصحیح فیلیب حتی، مصر: مکتبة الثقافة الدینیة.
- لاین پول، استانلی (۱۳۸۹). طبقات سلاطین اسلام، ترجمه عباس اقبال، تهران: اساطیر.
- لاین پول، استانلی (۱۹۹۵). صلاح الدین و السقوط المملکة القدس، ترجمه فاروق سعد ابوجابر، قاهره: الاهرام للنشر و التوضیح.
- مجهول (۱۳۷۷). تاریخ آل سلجوق در آناتولی، تصحیح نادره جلالی، تهران: میراث مکتوب.
- محسن حسین، محمد (۲۰۰۳). الجيش الايوبي فی عهد صلاح الدین ترکیبه تنظیمه اسلحته بحریته و ابرز المعارك التي خاضها، اربیل: دار نارس لطباعه و النشر.
- محفوظ، جمال (۱۹۸۷). فن الحرب عند العرب فی الجاهلیة و الإسلام، مطبوع ضمن موسوعة الحضارة العربیة و الإسلامیة، بی جا: المؤسسة العربیة للدراسات و النشر.
- محمدی قناتغستانی، مهدی (۱۳۹۳). «بررسی نسبت تعداد حکومت شام با میزان پیروزی مسلمانان در جنگ های صلیبی از سال ۴۹۰ق. تا سال ۵۶۹ق»، دو فصلنامه علمی پژوهشی تاریخ در آینه پژوهش، سال یازدهم، شماره اول.
- محمدی، مهدی (۱۴۰۰). شیعیان امامی در جنگ های آغازین صلیبی با تأکید بر شمال شام، تهران: دانشگاه بین المللی اهل بیت.
- محمود احمد، یاسر کامل (۲۰۲۲). «الکمانن الاسلامیه و دورها فی العمليات عسکریه ضد الصلیبیین فی الشرق اللاتینی (۱۰۹۶-۱۱۹۳م. / ۴۸۹-۵۸۹هـ)»، وقایع تاریخی، العدد ۳۶.
- مقریزی، احمد بن علی (بی تا). تعاض الحنفاء بأخبار الأئمة الفاطمیین الخلفاء، تحقیق محمد حلمی محمد أحمد، قاهره: المجلس الأعلى للشئون الإسلامیة - لجنة إحياء التراث الإسلامی.
- مقریزی، احمد بن علی (۱۸۴۷). البیان و الإعراب عما بأرض مصر من الأعراب، تحقیق فردناد واسطون فیلد، آلمانیا: جوتنجن.
- مقریزی، احمد بن علی (۱۹۹۷). السلوك لمعرفة دول الملوك، تحقیق محمد عبد القادر عطا، بیروت: دار الکتب العلمیة.
- نظام الملک، خواجه ابوعلی حسن طوسی (۱۳۷۸). سیاست نامه، به اهتمام هیوبرت دارک، تهران: علمی فرهنگی.
- همدانی، رشید الدین فضل الله (۱۳۸۶). جامع التواریخ، تاریخ آل سلجوق، تصحیح محمد روشن، تهران: میراث مکتوب.
- Ayalon, David (1996). "The Mamlūks of the Seljuks: Islam's Military Might at the Crossroads", *Journal of the Royal Asiatic Society, Third Series, Cambridge University Press on behalf of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland, Vol. 6, No. 3.*

- Gibb, Hamilton (2011). *The Damascus Chronicle of the Crusades*, Extracted and Translated from the Chronicle of Ibn Al-Qalanisi, Reprint edition, London: Dover Publications.
- Heidemann, Stefan (2001). "Arab nomads and Seljuq military", *Difference and Integration*, 3, No. 3.
- Mohamadi, Mahdi & Khakrand, Shokrollah (2020). "The Impact of War, Famine, and Disease on Insecurity in Northern Sham From 488 to 521 / 1095 to 1127 - A Statistical Survey", *Journal of Research on History of Medicine*, 9, No. 1.

